

Roberto Bonini, — *Ricerche sulla legislazione giustiniana dell' anno 535. Nov. Justiniani 8: Venalità delle cariche e riforme dell' amministrazione periferica* (seconda edizione aggiornata), Bologna 1980, Patron Editore, ss. 124; Salvatore Puliaatti, — *Ricerche sulla legislazione „regionale” di Giustiniano. Lo statuto civile e l'ordinamento militare della prefettura Africana* (Pubblicazioni del seminario Giuridico della Università di Bologna LXXXIV), Milano 1980, Dott. A. Giuffrè Editore, ss. 130.

1. W minionym dziesięcioleciu rozwinął się w romanistyce włoskiej ożywiony ruch wokół prawa justyniańskiego, polegający na nadaniu nowego kierunku badaniom nad działalnością ustawodawczą Justyniana. Główny impuls, także metodologiczny, do nowego spojrzenia na aktywność legislacyjną tego cesarza dały badania prowadzone przez G. G. Archiego (zebrane w tomie: *Giustiniano legislatore*, Bologna 1970).

Na uniwersytecie we Florencji kontynuowane są prace nad słownikiem prawnym Justyniana oraz nad wydaniem justyniańskich tekstów ustawowych<sup>1</sup>. Istotne osiągnięcia w rozwoju nowego kierunku ma także romanistyczna szkoła bolońska z udziałem Roberto Boniniego. Pierwsza jego praca z tej dziedziny ukazała się w 1968 r. (*Ricerche di diritto giustiniano*), a potem trzy wydania (1976, 1978, 1979) książki *Introduzione allo studio dell'età giustiniana*, znakomicie wprowadzającej w problematykę prawa justyniańskiego. Ukazało się też pierwsze wydanie (1976) omawianej tu książki oraz kilka artykułów<sup>2</sup>. Obok tych dzieł R. Boniniego, w ramach prac Seminario Giuridico dell'Università di Bologna ukazały się: monografia R. Lambertiniego, *I caratteri della Novella 118 di Giustiniano* (1977) oraz omawiana książka S. Puliaattiego, a także rozprawy szczegółowe<sup>3</sup>. Świadczy to o aktywności ośrodków naukowych Florencji i Bolonii w dziedzinie badań nad prawem justyniańskim.

Recenzowane prace, aczkolwiek dotyczą bardziej szczegółowych zagadnień ustawodawstwa i polityki justyniańskiej, zawierają sporo elementów pozwalających (przy uzupełnieniu danymi z innych prac) na nakreślenie zwięzłej charakterystyki nowego kierunku badań. Otóż uważa się (Bonini, s. 7), że w studiach nad prawem justyniańskim nastąpił jakościowy skok przez odejście od stereotypowego patrzenia na prawo justyniańskie tylko przez pryzmat kodyfikacji z lat 528–534 oraz traktowania go jako finałowego etapu prawa rzymskiego. Zmiana polega na spojrzeniu szerszym, całościowym oraz z punktu widzenia początków państwa i prawa bizantyjskiego. Rozpatrywana w ten sposób jest zarówno osobowość cesarza, jak i jego działalność ustawodawcza oraz polityka państwowa. Wynikają z tego dwie ważne konsekwencje. Po pierwsze, przez okres justyniański (w sensie romani-

<sup>1</sup> *Legum Justiniani Imperatoris Vocabularium — Novellae, pars latina, I–IV; Indices*, mod. G. G. Archi, cur. A. M. Bartoletti — Colombo, Milano 1977–1978. Jako subsidia do *Vocabularium* wydane zostały: I. *Le costituzioni giustiniane nei papiri e nelle epigrafi*, a cura di M. Amelotti e G. I. Luzzato, Milano 1972; II. *Drei dogmatische Schriften Justinians*, von E. Schwarz (2 ed., a cura M. Amelotti, R. Albertella, L. Migliardi, Milano 1973); III. *Scritti teologici ed ecclesiastici di Giustiniano*, a cura M. Amelotti e L. Migliardi, Milano 1977.

<sup>2</sup> M. in. w pracach zbiorowych: *L'imperatore Giustiniano — Storia e mito* (Circolano toscano di diritto romano e storia del diritto), Milano 1978, s. 190 n. oraz w: *Lineamenti di storia del diritto romano* (sotto la direzione di Mario Talamanca), Milano 1979, s. 717 n. Podsumowanie swych badań nad prawem justyniańskim zawarł R. Bonini w artykule: *Reflexions sur le droit de Justinien*, Archivio Giuridico Filippo Serafini (AG), vol. CXIV, 1978, fasc. 1–2, s. 71–81.

<sup>3</sup> M. in. w ramach wymienionego w przypisie poprzednim *Circolano toscano di diritto romano e storia del diritto*.

stycznym) rozumieć należy całość panowania Justyniana (527-565) bez uprzywilejowania, jak to się zwykle czynić, okresu tworzenia kodyfikacji, a ze szkodą dla opisu i oceny dalszej bieżącej działalności ustawodawczej w latach 535-565. Istotne znaczenie dla oceny osoby cesarza ma także analiza jego życia i kariery przed wstąpieniem na tron (lata 482-527). Po drugie, powstaje w nowym ujęciu możliwość zintegrowania w całościowym obrazie polityki i legislacji, a więc uzupełnienia historiografii prawnej historiografią polityczną i społeczną (Bonini — s. 7; Puliatti, s. 1). Możliwa staje się też nowa periodyzacja okresu justyniańskiego pod względem aktywności prawnej: pierwsza faza, to lata 528-534, wyznaczane kodyfikacją; następnie lata 535-541 — okres aktywnego bieżącego ustawodawstwa o przewadze problematyki publicznoprawnej, wreszcie lata 542-565, kiedy to aktywność legislacyjna cesarza wyraźnie słabnie (Bonini, s. 7). Periodyzacja ta odpowiada też zmianom kierunków działalności Justyniana. Po okresie kodyfikacji, w którym dominowała problematyka prywatnoprawna, nastąpił od 535 r. wyraźny i istotny zwrot ku sprawom administracji państwa i innym zagadnieniom publicznoprawnym. Na moment ten zwraca R. Bonini (s. 7, 107) szczególną i chyba przesadną nieco uwagę<sup>4</sup>, przypisując mu znaczenie zdecydowanego zwrotu w polityce cesarskiej, odchodzącej teraz od prawa prywatnego. Prawdą jest, że w Nowelach problematyka prywatnoprawna zajmuje niewiele miejsca<sup>5</sup>, ale jeśli spojrzysz się na te kierunki aktywności ustawodawczej cesarza z punktu widzenia głównych celów jego polityki (skodyfikowanie prawa, zjednoczenie i reforma państwa, umocnienie kościoła i jedność religijna), to zwrócenie się Justyniana po zakończeniu prac kodyfikacyjnych w stronę spraw państwa i jego struktury administracyjnej staje się oczywiście, kolejnym etapem realizacji przyjętych zamierzeń. W następnym etapie podjął zresztą cesarz zagadnienia teologiczne<sup>6</sup> i właśnie ta konsekwencja w dążeniu do wykonania nakreślonych zadań, widoczna także w jego ustawodawstwie, zasługiwałaby może na szczególne podkreślenie.

Interesujące jest natomiast w nowym spojrzeniu na prawo justyniańskie wydobycie na jedno z czołowych miejsc zaniedbanego nieco problemu miejsca kodyfikacji w całości działań Justyniana w okresie swego panowania. Niewątpliwie kodyfikacja okazała się elementem najtrwalszym i stąd uprzywilejowanie okresu kodyfikacyjnego w studiach romanistycznych czy nawet szerzej — w studiach nad historią prawa europejskiego, którego pomnikiem stała się odsłonięta przez bolońskich uczonych XI wieku kodyfikacja justyniańska (Bonini, s. 7). Nie da się też pominąć aspektu zachowania poprzez kodyfikację materiału klasycznego, który inaczej uległby prawdopodobnie zagubieniu. Z punktu widzenia całości dzieła Justyniana i jego polityki podczas całego panowania, to pomnikowe miejsce kodyfikacji wynika jednak bardziej z jej późniejszej idealizacji niż z rzeczywistej, rzetelnej historiografii okresu justyniańskiego.

Głównym celem nowego kierunku stało się więc obecnie napisanie historii całego okresu justyniańskiego we wskazanych poszerzonych zakresach: czasowym i historiograficznym, z wykorzystaniem wszelkich źródeł, przebadanych z punktu widzenia treści prawnej, politycznej, ideologicznej i propagandowej<sup>7</sup>. Przesadą byłoby

<sup>4</sup> Por. też *Introduzione*, s. 18; *Lineamenti*, s. 723; *Reflexions*, s. 77.

<sup>5</sup> Z roku 535 Nov. 1 dotycząca rozporządzeń testamentowych oraz Nov. 4 dotycząca zabezpieczenia zobowiązań, Nadto: Nov. 118 z 543 r. i 127 z 548 (dziedziczenie beztestamentowe) oraz Nov. 22 z 536 r., określana jako chrześcijański Kodeks małżeński. Por. R. Bonini, *Introduzione*, s. 66.

<sup>6</sup> R. Bonini, *Introduzione*, s. 15-17; 73; także S. Riccobono jr., *Profilo storico del diritto romano*, Palermo 1976, s. 219 n.

<sup>7</sup> R. Bonini, *Introduzione*, s. 7. Wykorzystywana jest też szerzej literatura nieprawnicza (z nowymi ocenami *Historii Sekretnej Prokopiusza*), doceniana bardziej rola współpracowników Justyniana w realizacji celów politycznych cesarza. Por. w tej kwestii ostatnio także T. Honoré, *Tribonian*, London 1978.

może powiedzieć, że w rezultacie tego rodzaju nowych poszukiwań zdejmuje się kodyfikację z piedestału, ale w każdym razie teren wokół niej zabudowuje się coraz gęściej, przez co przestaje mieć ona charakter wyizolowanej z całości prac justyniańskich. Nowego znaczenia nabiera przy tym zagadnienie oceny wzajemnego stosunku kodyfikacji (*Digesta*, *Codex* i *Institutiones*) do Nowel jako owoców dwu odmiennych etapów ustawodawstwa justyniańskiego (Bonini, s. 107). R. Bonini skłonny jest do uznania kodyfikacji za znacznie bardziej odległą od wymagań życia społecznego epoki niż Nowele. Dotyczyłoby to co prawda najbardziej Digestów, ale w sumie kodyfikacja pozostała (jego zdaniem) w swym ogólnym wydźwięku obca epoce<sup>8</sup>.

Opinia ta jest chyba po części wynikiem fascynacji R. Boniniego problematyką Nowel, co doprowadza go do zbyt generalnego potraktowania znaczenia kodyfikacji. Wydaje się natomiast niezbędne dokładniejsze rozróżnienie znaczenia poszczególnych części kodyfikacji, a nadto uwzględnienie, podnoszonej przez R. Boniniego, przewagi w Nowelach treści publicznoprawnej nad prywatnoprawną. Wynika z tego, moim zdaniem, że kodyfikacja wystarczała praktyce prawnej w zakresie stosunków prywatnych, skoro Nowele wprowadziły nieliczne tylko zmiany w tym zakresie. Nadto treść kodyfikacji dostosowana została w jakimś stopniu do aktualnych potrzeb przez interpolacje, a komentarze i parafrazy poszczególnych części, jakie się wkrótce pojawiły, były kolejnym etapem „docierania się” kodyfikacji do praktycznych wymagań epoki.

Twierdzenie R. Boniniego nie może też być zastosowane do każdej z części kodyfikacji ani też w każdym zakresie. Tak np. z badań nad *adoptio* i związana z nią problematyką prawa rodzinnego<sup>9</sup> wynika, że o ile Digestom należy rzeczywiście przyznać bardziej historycznoteoretyczną rolę niż praktyczne znaczenie, to znacznie elastyczniejsze są Instytucje, które też zawierają wiele historycznego materiału, ale uwzględniają równocześnie — zwłaszcza przez liczne delegacje — nowe ustawodawstwo. Prymat miało więc ustawodawstwo cesarskie, uzasadniające dominującą faktycznie rolę Kodeksu. Co więcej, nawet zmiana systemu dziedziczenia beztestamentowego (Nov. 118 i 127) nie objęła dziedziczenia adoptowanych, dla których pozostał porządek przewidziany w C. 8. 47 (48), 10. Gruntowna i odpowiadająca epoce reforma adopcji (i niektórych związanych z nią zagadnień) pozostała więc w Kodeksie. Wydaje się więc, że przykładów takich można by zapewne znaleźć więcej. W sumie można zgodzić się bez zastrzeżeń z tezą o potrzebie przebadania i nowego spojrzenia na wzajemne relacje wszystkich części kodyfikacji oraz Nowel bez przesadzania jeszcze o ich ogólnym wyniku<sup>10</sup>.

2. Nowele zatem stały się głównym polem badawczym nowego kierunku<sup>11</sup>. Jest to pole żyzne już to dlatego, że obejmuje 30 lat ustawodawczej działalności cesarza (a więc więcej niż czas poświęcony kodyfikacji), już to dlatego, że teksty Nowel nie uległy procesowi skracania (jak to miało miejsce przy układaniu Kodeksu), a zatem zawierają znacznie obszerniejszy oraz bogatszy materiał badawczy. Na tym tle powstały omawiane prace: R. Boniniego, dotycząca zakazu sprzedaży urzędów i zagadnień reformy administracji terenów peryferyjnych, oraz: S. Puliatiego, dotycząca ustawodawstwa Justyniana w sprawach regionalnych, a zwłaszcza organizacji prefektury afrykańskiej. Trzeba od razu dodać, że ogólne

<sup>8</sup> *Reflexions*, s. 73. Stąd jego zdaniem biorą się różne teorie o klasycyzmie czy archaizmach Justyniana.

<sup>9</sup> M. Kuryłowicz, *Adoptio prawa rzymskiego. Rozwój i zmiany w okresie poklasycznym i justyniańskim*, Lublin 1976, s. 157-159.

<sup>10</sup> Por. też w tej kwestii G. G. Archi, *Giustiniano*, s. 186; 209; M. Kaser, *Zur Methodologie der romischen Rechtsquellenforschung*, Wien 1972, s. 17, uw. 15; 25 uw. 27; 52.

<sup>11</sup> O znaczeniu problematyki Nowel por. G. G. Archi, *Giustiniano*, s. 204 n.

zagadnienia działalności cesarza w sferze administracji państwowej zajmują u Puliattiego więcej miejsca niż by to wynikało z tytułu. Obie prace w każdym razie dotyczą tego etapu aktywności Justyniana, na którym zmierzał on do reorganizacji struktury administracyjnej państwa i do przywrócenia jednoci imperium (Bonini, s. 11, 21; Puliatti, s. 1-3), co przede wszystkim objęło tereny peryferyjne (regionalne). Od strony legislacyjnej chodzi tu o kompleks 23 Nowel i Edyktów (Nov. 8, 10, 13, 15, 17, 29-30, 31, 35, 62, 80, 102-103 i 105; Ed. 2, 4, 12 i 13), poprzedzonych kilkoma aktami przygotowawczymi (C. 1, 27, 1-2 z 534 r., Nov. 152) oraz serią siedmiu Nowel dotyczących kompetencji namiestników prowincji (Nov. 20, 23, 41, 50, 69, 75 i 104)<sup>12</sup>.

Celem tego ustawodawstwa była reforma dużych obszarów administracji peryferyjnej i niektórych mniejszych centralnych (Puliatti, s. 3), ale też działania cesarskie miały powstrzymać niebezpieczne zjawiska wynikające z degradacji ustanowionych struktur lub z korupcji lokalnych organów biurokracji. W sumie ustawodawstwo to daje obraz całościowego, gruntownego programu odnowy ustrojowej i administracyjnej państwa. Program niezwykle interesujący i dający podstawę do licznych refleksji, wybiegających w stronę współczesnych problemów kryzysów i odnowy.

Zanalizowany i zreferowany obszernie w pierwszej części książki S. Puliattiego (s. 1-57; por. też Bonini, s. 11-22; 107-108) wskazany program ożywiony był myślą koncepcji justyniańskiej zrekonstruowania *orbis Romanus* jako całości terytorialnej, scentralizowanej administracyjnie oraz łączącej nadto w sobie charakter inwestytury boskiej i organizmu niemal sakralnego (Puliatti, s. 5). Jest przy tym interesujące, że dyskutowany od dawna problem klasycyzmu Justyniana znajduje swój wyraz nie tylko w prawie prywatnym, ale także w publicznym. Od strony ideologicznej reforma administracyjna państwa kierowana jest nawrotem do starożytności (*imitatio veterum, antiquitatis reverentia*). Cesarz dąży do wprowadzenia ponownie *antiquitas* w porządku państwowym, a więc do rekonstrukcji *orbis Romanus*, połączonej z restauracją *ordo Romanus* w dziedzinie konstytucyjnej (Nov. 24, 1 i inne — Puliatti, s. 10 uw. 18). Ustanowienie racjonalnego porządku prawnego dla regulacji życia społecznego i politycznego jest przy tym jedną z zasad restytuowania jednoci imperium. W sumie ideologia Justyniana nie odbiega od głównych linii tendencji kultury bizantyjskiej. Państwo bizantyjskie utrzymywało mianowicie przez cały swój czas tendencję do zachowania własnych, tradycyjnych instytucji bez wprowadzania reform radykalnych czy rewolucyjnych. Stąd też u Justyniana, nawet gdy wprowadza on swymi ustawami decyzje nowatorskie, znajduje się nawiązanie do poprzednio istniejących instytucji. Puliatti (s. 14) określa tę postawę cesarza jako „oświecony konserwatyzm” (*un conservatorismo illuminato*)<sup>13</sup>.

Cele reformy były następujące: wzmocnienie autorytetu i sprawności państwa; uzdrowienie finansów publicznych i wyrównanie bilansu; umocnienie porządku publicznego; wreszcie: uregulowanie polityki socjalnej, zwłaszcza na rzecz polepszenia sytuacji warstw najniższych. Cele te oraz podjęte działania reformatorskie wiążą się z kryzysem, jaki wystąpił w latach panowania Justyniana (Puliatti, s. 20). Przede wszystkim istniał kryzys zewnętrzny, polegający na wzmożeniu polityki ekspansjonistycznej, m. in. w związku z projektem restaurowania imperium rzymskiego. Jednocześnie wzrastała potrzeba utrzymania jednoci i całości państwa wobec nacisków barbarzyńców, Persów, Berberów czy Maurów. Wewnątrz kraju narastał kryzys polityczny, wynikający z tendencji warstw plutokracji i latyfundystów do wydobycia się spod kontroli ze strony władzy centralnej. Nadto —

<sup>12</sup> Dokładny wykaz u Puliattiego, s. 3 uw. 5.

<sup>13</sup> W kwestii ocen osoby Justyniana por. też G. G. Archi, *Giustiniano*, s. 183 n.

walki wewnętrzne, często związane z konfliktami religijnymi. Nie mniejszy zakres miał kryzys porządku publicznego w wyniku rozszerzania się zjawisk zorganizowanej przestępczości i rozbójnictwa. Do tego dołączył się kryzys administracyjny, spowodowany korupcją, niesprawnością biurokracji, konfliktami kompetencyjnymi, malwersacjami na szkodę ludności, zwłaszcza wiejskiej. Wreszcie, spotęgował się kryzys ekonomiczny i finansowy, przejawiający się w stagnacji rzemiosła, regresie rolnictwa wskutek porzucania ziemi przez rolników, w zubożeniu skarbu wskutek nadmiernych wydatków wojskowych, długów państwowych oraz nagminnego uchylania się od płacenia podatków.

W takiej sytuacji autorytet państwa — mimo optymistycznej propagandy cesarskiej — uległ obniżeniu. Alarmujące było też nagminne lekceważenie prawa (Puliatti, s. 20-21). Potrzeba reformy była więc wyraźna. Podejmując ją Justynian spodziewał się, że przywróci się za jej pomocą stan pierwotny wysokiego autorytetu państwa i prestiżu aparatu państwowego.

Podstawowymi działaniami stały się: zniesienie instytucji sprzedawania urzędów; restytucja władzy magistratur; scentralizowanie kontroli oraz ustalenie stosunków między władzą cywilną a wojskową. Działaniom tym autorzy omawianych książek poświęcają sporo uwagi, przy czym problem sprzedawania urzędów stał się przedmiotem szczególnego zainteresowania R. Boniniego. Na tle ogólnych założeń reformy administracji peryferyjnej dokonał on analizy Noweli 8 z 535 r., regulującej kwestie sprzedaży urzędów. W tych dwu punktach: założenia wskazanej reformy oraz regulacji sposobów uzyskiwania urzędów, obie omawiane książki ściśle łączą się ze sobą.

Zjawisko sprzedawania urzędów (za pomocą *suffragium*) zostało zinstytucjonalizowane już za cesarza Zenona, a od V w. uważane było za normalny sposób ich uzyskiwania w administracji państwowej. Dotyczyło to w szczególności stanowisk prowincjonalnych. Wygórowane ceny powodowały, że po uzyskaniu urzędu funkcjonariusze — dla odzyskania poniesionych nakładów — dopuszczali się malwersacji i nie gardzili żadnym źródłem zysku. Sprzyjał temu też niski poziom ich wynagrodzeń.

Rezultaty tego rodzaju działań odczuwała najdotkliwiej ludność, a w konsekwencji system finansowy państwa, ponieważ zdzierstwa urzędników zmniejszały (i tak niewielką) wydolność płatniczą obywateli. Stąd też na pierwszym miejscu stawia się w Nov. 8 dobro obywateli, a różnorodne problemy kryzysu państwa sprowadza się do kwestii uregulowania sprawy sprzedaży urzędów i ukrócenia w ten sposób zdzierstw i nadużyć (Bonini, s. 29). Rozwiązanie zawarte w Nov. 8 polegało na zakazie uzyskiwania stanowisk w sposób odpłatny (Nov. 8 c. 1) z jednoczesnym obowiązkiem złożenia przez funkcjonariuszy prowincjonalnych przysięgi przed cesarzem (lub inną upoważnioną przez niego osobą), że nie nabył urzędu z naruszeniem zakazu. Za jego przekroczenie oraz za czerpanie innych nieprawidłowych korzyści i zysków z urzędu przewidziane były sankcje (Nov. 8, 8, 1; Bonini, s. 47 n.).

W zamian podjął Justynian postanowienia co do nowych metod powoływania kadr urzędniczych, opartych na kryterium fachowości i wiedzy, co do podniesienia rangi i powagi urzędów, a także co do istotnego zreformowania systemu wynagradzania (por. obok Nov. 8 m. in. Nov. 24, 2-4; 25, 3-5; 27 ep; 28, 4). Wszystkie one, a także zreorganizowany i scentralizowany system kontroli, zmierzały do ustanowienia zasady „czystych rąk” przy obsadzaniu i sprawowaniu urzędów oraz generalnie do umoralnienia życia publicznego (Bonini, s. 83; Puliatti, s. 25). Podjęte działania nie okazały się skuteczne i problematyka sprzedaży urzędów powraca w późniejszym ustawodawstwie (Nov. 149, 569 r., Nov. 161, 574 r.; Bonini, s. 85). Słusznie podkreśla się jednak (Bonini, s. 21-22, 107; Puliatti, s. 24; 30 n.) trafność wyboru przez cesarza i jego współpracowników problematyki administracji pery-

feryjnej jako bardzo istotnego punktu reformy konstytucyjnej i administracyjnej całego państwa. Warta zauważenia jest też nowoczesność metod, aczkolwiek przy niezmiennych okolicznościach i wynikach współdziałających w powstawaniu oraz funkcjonowaniu opisanych niekorzystnych zjawisk podjęte decyzje same nie mogły niczego na trwałe zmienić.

Drugim wielkim celem ustawodawstwa regionalnego było uzdrowienie finansów i wyrównanie bilansu państwowego. Spraw tych dotyczyła głównie Nov. 17, zaś naczelną linię reformy systemu finansowego to: walka z korupcją, redukcja wydatków oraz powiększenie dochodów (Puliatti, s. 41 n.). Cele, jak widać, proste i nie odbiegające od kierunków działań nowoczesnego państwa. Dla ich osiągnięcia podjął Justynian (przy pomocy Jana z Kapadocji) szereg postanowień polegających m. in. na: ustaleniu niezależności ekonomicznej funkcjonariuszy państwowych, zakazie ubocznych dochodów, redukowaniu zatrudnienia i urzędów, decentralizacji i racjonalnym podziale zadań między różne kręgi administracji, ustaleniu nowych zasad podatkowych oraz ochronie ludności przed malwersacjami i wyzyskiem ze strony urzędników. Zwiększeniu dochodów służyć miało odzyskanie zaległych należności podatkowych i innych świadczeń, przywrócenie prawidłowego zarządu dobrami państwowymi oraz dochodami z nich pochodzącymi, wreszcie walka z nadużyciami i oszustwami podatkowymi (Puliatti, s. 46 - 48). Zaniedbania w tych sprawach były jednak większe niż możliwości skutecznej naprawy.

Część ogólną kończy S. Puliatti uwagami na temat motywów działania Justyniana. Otóż uważa on, że tematyka reformistycznych poczynań cesarza (po kodyfikacji) powstała w całości z inspiracji fideistycznej i natura jego działań miała charakter raczej etyczno-religijny niż społeczno-polityczny (s. 48 - 49). Z Nowel łatwo można wydobyć treści ideologiczne wprowadzane do ustawodawstwa w tonie idyllicznym, literackim i w większej części o charakterze utopijnym. Znaleźć można idee wprowadzenia powszechnej *concordia* między ludźmi, harmonii między poszczególnymi elementami porządku społecznego, państwowego i religijnego: Bóg i cesarz, kościół i państwo, ustawodawca i naród, rząd i poddani, władza centralna i administracyjna peryferyjna, ponadto współistnienie pokojowe i dyplomatyczne łagodzenie sporów (Nov. 8, 10. 25, 2; 30, 1 — Puliatti, s. 49 n.). To nastawienie, inspirowane motywacją religijną, dawało jednak w rezultacie pewną otwartość Justyniana na sprawy społeczne. Wynikała ona z dążności cesarza do zwalczania negatywnych zjawisk społecznych w obronie obywateli i pokoju społecznego. Stąd też wynikała charakterystyczna represyjność ustaw dotyczących reformy administracji peryferyjnej (Bonini, s. 107; Puliatti, s. 53), zawierających normy przeciwko buntom i zamachom na władzę państwową, a także postanowienia zmierzające do zwalczania przestępstw przeciwko osobom prywatnym, majątkowi, wolności osobistej, moralności publicznej i dobrym obyczajom.

Z tego punktu widzenia (ochrony interesu społecznego) można więc ocenić całość działań Justyniana jako generalne zobowiązanie aparatu administracji państwowej do popierania i wprowadzania wszystkimi siłami postępu społecznego i ekonomicznego (Puliatti, s. 54 n.).

3. Przedstawione problemy ogólne nie wyczerpują treści omawianych książek; zwłaszcza praca S. Puliattiego, bogato dokumentowana źródłowo, zawiera liczne kwestie szczegółowe oraz — w części drugiej — dokładną analizę statusu prawnego Afryki za czasów Justyniana (s. 59 - 118). W tym zakresie podkreśla Puliatti te poczynania Justyniana, które zmierzały do obrony i umocnienia panowania bizantyjskiego na terytorium afrykańskim. W szczegółach należy już odesłać do lektury samej pracy, gwarantując sumiennność i staranność autora w przedstawieniu licznych zagadnień tego rodzaju. Warto natomiast zatrzymać się jeszcze na kilku uwagach ogólnych, dotyczących problemów badawczych w dziedzinie prawa justyniańskiego.

Książka R. Boniniego dotyczy szczegółowego problemu uzyskiwania urzędów prowincjonalnych i — chociaż był to problem ważki — pozostaje jednak pracą dotykającą jednego tylko aspektu prawa justyniańskiego po kodyfikacji. Znacznie szerszą panoramę problemów justyniańskich tego okresu przedstawił S. Puliatii. Prace łączą się ściśle ze sobą i wydaje się nawet, że tylko łączna lektura może dać w miarę całościowy obraz prezentowanej problematyki. W sumie jednak poruszona została jedna ze stron pokodyfikacyjnej aktywności Justyniana oraz jego polityki państwowej i społecznej. Badania są obiecujące, ale też wymagające kontynuacji tak w kwestiach szczegółowych, jak i w podsumowaniach. Dotyczy to również problemu znaczenia kodyfikacji i Nowel w praktyce oraz wzajemnego ich stosunku (p. wyżej pkt. 1). Istotne jest z kolei zachowanie należytych proporcji między badaniami szczegółowymi a syntezami. Romanistyka od dawna spotyka się z zarzutami nadmiernej drobiazgowości i analityczności ze szkodą dla syntez, oczekiwanych z niecierpliwością przez wiele dyscyplin pokrewnych (historycznych i prawnych). Drugie wydanie omawianej książki R. Boniniego, nieznacznie tylko zmodernizowanej, mogłoby wskazywać na niepokojące tendencje do zatrzymania się na etapie badań szczegółowych. Na pewien optymizm co do dalszego rozwoju tak dobrze rozpoczętych badań pozwala jednak praca S. Puliatiego.

Nowy kierunek badań ożywiający poszukiwania w zakresie prawa justyniańskiego (zwłaszcza Nowel) oraz prawa publicznego zyskuje nadto na znaczeniu wobec głosów o nadmiernie wyeksploatowanym klasycznym prawie prywatnym. Wydaje się, że nowa problematyka znacznie poszerzy horyzonty romanistyki. Co prawda, warto też zadbać, by nie została zagubiona przy tym problematyka prywatnoprawna Nowel, również wymagająca nowego przewertowania. Ułatwi je niewątpliwie *Vocabularium* do tekstów ustaw justyniańskich.

W zakończeniu warto podkreślić raz jeszcze bogactwo zawartej w obu pracach problematyki życia politycznego, społecznego i prawnego w początkach państwa bizantyjskiego. Każdy znajdzie tu dla siebie coś interesującego. W tym też tkwi istotny walor mowych spojrzeń badawczych. Wiele problemów jawi się też dzisiejszemu czytelnikowi jako żywe i zadziwiająco współczesne. I nie wiadomo nawet, czy w finalnej refleksji podziwiać nowoczesność myśli politycznej Justyniana, czy też znów zadumać się nad historią — wieczną nauczycielką życia.

MAREK KURYŁOWICZ (Lublin)

Jan Seredyka, *Sejm zawiedzionych nadziei*. W: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Opolu. Ser. B: Studia i monografie nr 72. Opole 1981, ss. 127.

Początek XVII w. jest dziś okresem najlepiej opracowanym z punktu widzenia dziejów polskiego sejmu: spośród 24 sejmów, jakie odbyły się w latach 1605 - 1632, już 12 doczekało się opracowań monograficznych<sup>1</sup>. Kilka dalszych czeka na

<sup>1</sup> A. Strzelecki, *Sejm z roku 1605*, Kraków 1921; W. Sobieski, *Pamiętny sejm (1606)*, Warszawa 1913; J. Byliński, *Sejm z roku 1611*, Wrocław 1970; S. Ochmann, *Sejmy z lat 1615 - 1616*, Wrocław 1970; J. Seredyka, *Sejm w Toruniu z 1626 roku*, Wrocław 1966; A. Filipczak-Kocur, *Sejm zwyczajny z roku 1629*, Warszawa 1979; J. Seredyka, *Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629 - 1632). Zarys wewnętrznych dziejów politycznych*, Opole 1978. W tej ostatniej rozprawie omówione zostały trzy sejmy: jesienny extraordinaryjny 1629 r., zwyczajny z końca 1631 r. oraz nadzwyczajny z marca 1632 r. (por. recenzje w CPH, t. XXXI, 1979, z. 2, s. 241 - 243 pióra K. Orzechowskiego).